

Гүлғайша Бейісқанқызы Оргалық ұлттар университеті, Қытай, Бейжің қ.
e-mail: gulihaxia520@126.com**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰР КӨМЕКШІ ЕТІСТІГІНІҢ
ЖЕТЕКШІ ЕТІСТІКПЕН ТІРКЕСІМДІЛІГІ ЖӘНЕ
ОНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СЕМАНТИКАСЫ**

Көмекші етістіктер көне жазба ескерткіштерден бастап, қазіргі түркі тілдерінің бәрінде кездесетін функционалды көмекшілердің бірі. Мақалада қазақ тіліндегі қалып етістігі деп аталып жүрген көмекші етістіктердің бірі – *тұр* көмекші етістігі негізгі зерттеу нысаны ретінде алынады. Өйткені, қалып етістігі деп атап әрі зерттеулерде бірге қарастырылып жүрген жат (жатыр), отыр, жүр көмекші етістіктерінің грамматикалық мағыналарында ортақтық болғанымен, олардың жетекші етістікпен тіркесу жиілігі болсын, грамматикалық мағыналарында болсын өздеріне тән өзгешіліктері де бар. Сондықтан мақалада *тұр* көмекші етістігінің *-а/-е/-й, -п/-іп/-ып, -ғалы/-гелі/-қалы/-келі* көсемше тұлғалы жетекші етістіктермен тіркесу қабілеті нақты сандық мәліметтер арқылы көрсетіледі. Мұнан тыс *тұр* көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктерге талдау жасағанда, қазақ тіліндегі лексикалық топтарды негіз етіп қарастырмай, тіл ғылымындағы жаңа бағыттар бойынша яғни осы жетекші етістіктердің лексикасында қимыл-әрекеттің созылыңқы болуы, қайталануы, бірқалыпты дамуы, орындалу барысының болуы сияқты мағыналары негізге ала отырып талдау жасалады және оның қимылдың өту сипатын білдірген кездегі «нәзік» мағыналық айырмашылықтары көрсетіледі. Сонымен бірге *тұр* көмекші етістігінің сөйлемге үстейтін модальдылық мағыналары мен қалыптасып кеткен формаларына да талдау жасалады. Сол арқылы *тұр* көмекші етістігінің өзіне тән грамматикалық семантикасы жан-жақты ашылып көрсетіліп, *тұр* көмекші етістігі мен жат (жатыр), отыр, жүр көмекші етістіктері арасындағы айырмашылықтарын байқауға мүмкіндік туғызады.

Түйін сөздер: *тұр* көмекші етістігі, етістік, көмекші етістік, грамматикалық семантика, көмекші етістік пен жетекші етістіктердің тіркесімділігі, модальдылық мағына.

Gulihaxia Baisihan

Minzu University of China, China, Beijing
e-mail: gulihaxia520@126.com**Collocation of the auxiliary verb *tur* with the notional verb and its grammatical semantics in the Kazakh language**

Auxiliary verbs are functional auxiliary words that have been widely used from the ancient inscriptions to the contemporary Turki. This study focuses on the written usage of the *tur*- auxiliary verb in Kazakh language, which belongs to a family of certain static and dynamic verbs. Explanations for *tur*- are frequently merged with *zhat* (*zhatyr*) *otyr*, and *zhur* on the grounds of their similarities in grammatical meaning, albeit the distinctions in each of their combination potential with notional verbs as well as grammatical meaning. In light of this, this study intends to make a data-based presentation of how Kazakh notional verbs beginning with *tur*- is used in conjunction with the suffixes *-a/-e/-i, /p/-ip/-ip, -ғали/-гелі/-қали/-келі*. Moreover, this study innovatively adopted a novel linguistic research method, i.e., determining whether the verbs' lexical meaning is continuous, static, repetitive, productive, and bounded, when analyzing the combination features of *tur* with notional verbs, instead of using the conventional analytical classification by the Kazakh verbs' lexical meaning. In addition to that, this study also systematically describes the subtle differences in the aspectual meaning of *tur*- as well as the implied mood and fixed expression of its usage in sentences. This research not only depicts the overall characteristics of the auxiliary verb *tur* but also contributes to distinguishing it from other auxiliary verbs such as *zhat* (*zhatyr*), *otyr* and *zhur*.

Key words: verbs, auxiliary verbs, grammatical meaning, combined usage of notional and auxiliary verbs, aspect, mood.

Гульгайша Беисхан

Университет Миньцзу Китая, Китай, г. Пекин
e-mail: gulihaxia520@126.com

Спряжение вспомогательного глагола *тұр* с основным глаголом и его грамматическая семантика в казахском языке

Вспомогательные глаголы являются одними из функциональных вспомогательных глаголов, встречающихся во всех современных тюркских языках, начиная с древних письменных памятников. Вспомогательные глаголы являются одними из функциональных вспомогательных глаголов, встречающихся во всех современных тюркских языках, начиная с древних письменных памятников. В статье в качестве основного объекта исследования взят один из вспомогательных глаголов *тұр*. Ведь вспомогательные глаголы *жат* (*жатыр*), *отыр*, *жүр*, которые в исследованиях рассматриваются как правильные глаголы и вместе, имеют общие грамматические значения, но в то же время имеют и свои отличия, будь то частота спряжения с ведущим глаголом или их грамматическая форма. Поэтому в статье показана способность вспомогательного глагола сочетаться с ведущими глаголами в предложном лице *-а/-е/-й*, *-п/-іп/-ып*, *-ғалы/-гелі/-қалы/-келі*. Кроме того, при анализе ведущих глаголов, сочетающихся со вспомогательным глаголом *тұр* вместо того, чтобы рассматривать в качестве основы лексические группы в казахском языке, согласно новому направлению в лингвистической науке, анализ основывается на характеристиках действия в лексике. Показаны такие ведущие глаголы, как длительность, повторение, равномерное развитие, наличие хода исполнения и его тонкие семантические различия при выражении переходного характера наклонения. В то же время анализируются модальные значения вспомогательного глагола *тұр*, добавленного к слову, и смешанных форм. Таким образом, характерная грамматическая семантика вспомогательного глагола *тұр* всесторонне раскрывается и позволяет проследить различие между его вспомогательными глаголами *жат* (*жатыр*), *отыр* и *жүр*.

Ключевые слова: глагол, вспомогательный глагол, грамматическая семантика, спряжение вспомогательного глагола и глагола-ведущего, вид, модальное значение.

Кіріспе

Етістік қазақ тіліндегі ең күрделі сөз таптарының бірі. Семантикалық жағынан қимылды, процессті, әртүрлі өзгерістерді, құбылыстарды білдіреді. Етістіктер толық лексикалық мағынасының сақталу-сақталмауына қарай жетекші етістік және көмекші етістік деп бөлінеді. Жетекші етістік дегеніміз толық лексикалық мағыналы яғни қимылдың атауын білдіретін етістіктер. Көмекші етістіктер грамматикалық дамудың нәтижесінде алғашқы лексикалық мағынасынан айырылып грамматикалық қызметке көшкен етістіктер (Қазақ грамматикасы, 2002. 494, 534, 536). Қазақ тіліндегі көмекші етістіктердің ішінде грамматикалық жағынан да, семантикалық жағынан да ерекше бір тобы – қалып етістіктері. Қалып етістігі деп қазақ тіл білімінде әдетте *жат* (*жатыр*), *отыр*, *жүр*, *тұр* – төрт көмекші етістігі айтылады.

Бұл төрт көмекші етістік өзбек, ұйғыр, туа, хакас, алтай, қарақалпақ, түркімен, қарайым, гагауз, түрік қатарлы Алтай тілдері семьясындағы тілдердің барлығында жиі кездеседі. Бұл төрт көмекші етістіктің формаларындағы, функцияларындағы, семантикалық реңктеріндегі

«нәзік» айырмашылықтары мен бәріне ортақ ерекшеліктері туралы қазақ тіл білімінде Қ.Жұбанов, А. Байтұрсынұлы, Н.Т. Сауранбаев, С. Аманжолов, Ы. Маманов, А. Ысқақов, М.Оразов, т.б. ғалымдар зеттеу жүргізген. Жақынғы жылдардағы маңызды зеттеулерден М.Жолшаева мен Чжан Динджин қатарлы ғалымдардың зеттеулерін атауымызға болады. М.Жолшаева қалып етістіктері заттың кеңістіктегі қозғалысқа қарама-қарсы қандай да бір көлденең немесе тік қалыпта орналасуды, амал-арекетті және қозғалысты, созылықты білдірумен бірге, осы шақты білдіру семалары барын айта келіп, осы семалардың ішіндегі қалыпты білдіру мен созылықты сема қалып етістігінің мағыналық негізін құрайды дейді (Жолшыбаева, 2011а: 268). Чжан Динджин «Қазіргі қазақ тілінің практикалық грамматикасы» атты еңбегінде бұл көмекші етістіктердің негізгі грамматикалық мағынасы қимылдың өту сипатын білдіру және сөйлемде басқа элементтермен бірге келіп, сөйлемге модальдық мағына үстеу дейді (Чжан Динджин, 2018: 960-970).

Қазақ тіл біліміндегі бұл төрт көмекші етістікке байланысты зерттеулерге үңілгенімізде, олардың грамматикалық дамудың нәтижесінде

пайда болғанын, шақ, қимылдың өту сипаты, модальдылық сияқты категориялармен байланысып жатқандығын байқауға болады. Көмекші етістіктердің грамматикалық семантикасы бұрын-соңды зерттелмей келе жатқан мәселе емес. Мұндағы мақсат, бұл төрт көмекші етістіктің әр қайсысының өзіне тән ерекшеліктерін байқау. Сондықтан, мақалада қалып етістіктерінің бірі – тұр көмекші етістігін зерттеудің объектісі етіп алып, тұр көмекші етістігінің қазіргі қазақ тіліндегі жетекші етістіктермен тіркесімділік қабылетін және грамматикалық семантикасын жан-жақтылы зерттеу көзделеді.

Зерттеудің міндеттері. Біріншіден, тұр етістігінің жетекші және көмекшілік ерекшелігіне тоқталу. Екіншіден, тұр көмекші етістігінің *-a|-e|-й, -n|-in|-ын, -ғалы|-гелі|қалы|-келі* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесу қабылетіне нақты материал арқылы талдау жасау. Үшіншіден, тұр көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктердің ерекшеліктеріне талдау жасау. Төртіншіден, тұр көмекші етістігі көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркескенде аңғартатын қимылдың өту сипаты мағыналарын талқылау. Бесіншіден, тұр көмекші етістігі сөйлемде басқада тілдік элементтермен бірге келгендегі, сөйлемге үстейтін модальдылық мағынасына талдау жасау.

Материал және әдістемелер

Етістік сөз таптарының ішіндегі грамматикалық категорияға ең бай сөз табы. Етістіктің таза грамматикалық категорияларына сипат, шақ, рай, модаль категориялары жатады. Ал тұр көмекші етістігі шақ, сипат, модаль категорияларымен байланысып жатады. Сондықтан, тұр көмекші етістігінің грамматикалық мағынасына талдау жасамай тұрып, алдымен, осы категориялар туралы мәлімет бере кетуді жөн көрдік. Қазақ тілінде осы шақ үнемі қайталанып тұратын, дағдылы іс-әрекетті, ертеректе басталғанымен, әлі аяқтала қоймаған, жалғасып жатқан іс-әрекетті, сөйлеп тұрған кезде болып жатқан іс-әрекетті және заттың, нәрсенің қалпын, статистикалық күйін білдіреді. Осыған байланысты осы шақ нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ деп екіге бөлінеді. Нақ осы шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған кезде істеліп, болып жатқанын білдіреді. Нақ осы шақ жалаң және күрделі болып бөлінеді. Нақ осы шақтың жалаң түрі отыр, тұр, жатыр етістіктерінің жіктелуі арқылы, күрделі түрі етістіктің *-a|-e|-й, -n|-in|-ын* көсемше

тұлғаларының отыр, тұр, жатыр, жүр көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады делініп жүр. Бірақ *тұр* көмекші етістігінің шаққа қатысы жоқ, жетекші етістікпен тіркесіп келіп, қимылдың қандай қалыпта болып жатқанын ғана білдіреді.

Қимылдың өту сипатын лат. *aspect* деп атайды. Қазақ тілінде бұл сөз көрініс, түр, сипат деп те аталады. Қимылдың өту сипатына қатысты білімдердің негізін салушы Комри, қимылдың өту сипатына былай деп анықтама береді: *Aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation* (Комри, 1967: 3). Міне, бұдан қимылдың өту сипаты дегеніміз қимылдың уақытқа қатысты сипатын білдіретін морфологиялық, сөз жасамдық, синтаксистік, лексикалық, лексика-грамматикалық, т.б тілдік құрамдардың жиынтығы екендігін байқауға болады.

Етістіктер мен қимылдың өту сипаты арасындағы байланыс ертеден бері тіл ғылымы мамандарының назарын аударып келеді. Уақыт пен қимыл-әрекеттің байланысын негіз ете отырып, етістіктерді Уильям Крофт, Зено Вендлердің (1967) топқа бөлу негізінде: қалыпты білдіретін етістіктер (*state*), қозғалысы білдіретін етістіктер (*activities*), қимыл-әрекеттің аяқталуын білдіретін етістіктер (*achievements*), нәтижелікті білдіретін етістіктер (*accomplishments*), қайталамалы нәтижелікті білдіретін етістіктер (*cyclic achievements*) және жасалу үстіндегі нәтижелікті білдіретін етістіктер (*runup achievements*) деп алты топқа бөледі (Крофт, 2012: 2-25-27). Бұл топқа бөлудегі етістіктердің мағыналық ерекшелігіне талдау жасайтын болсақ, мұнда қимыл-әрекеттің басталу, аяқталу, жалғасуы, қайталауы, күшеюі, бағыттылығы, лезділігі, бұрыннан бар қалыпы және нәтижелігі негіз етілген. Қазақ тіл білімінде қимылдың өту сипаты дербес грамматикалық категория ретінде ХХ ғасырдың екінші жартысында зерттеле бастаған. М. Жолшаева қазақ тіліндегі аспектуалды семантиканың мазмұны мен формасына арнайы зерттеу жүргізіп, қалып етістіктерді көсемше тұлғалы негізгі етістіктерге тіркесіп, көмекшілік қызметте қолданғанда, негізінен аспектуалдық семантиканы білдіретінін айтады.

Етістік грамматикалық категорияларға, сонымен қатар, модальдылық реңктерге бай күрделі сөз табы. Модальдылық (лат. *modalis* модальды, лат. *modus* шама, тәсіл) айтылған пікірдің шындық болмысқа, сонымен бірге оған сөйлеушінің әр түрлі субъективтік бағасын

білдіретін функционалдық, семантикалық категория (Қалиев, 2012:188). Модальдылық объективті және субъективті модальдылық деп екіге бөлінеді. Объективті модальдылық ашық райдың үш шағында көрінетін реалды іс-әрекетті де, қалау, бұйрық, шартты райлар формасымен қажеттілік, тілек, күмән тәрізді модаль мәнді сөздер арқылы білдіретін ирреалды іс сапаны да білдіреді. Субъективті модальдылыққа сөйлеушінің сөйлемде айтылған ойды құптауы, құптамауы, сенуі, жорамалдауды, т.б белгілері күшейту, экспрессивті бағалау тұрғысында беріледі. Сөйлемдегі модальдылықтың негізгі көрсеткіштері рай категориясы, модаль сөздер мен демеулер болады. Бірақ функционалды грамматикада модальдылық мәселесі мен көмекші етістіктердің қатысы да зерттеу объектілерінің бірі болып табылады.

Мақалада «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011) негізінде *тұр* жетекші етістігінің лексикалық мағынасына талдау жасалады. «Қазақ тіліндегі етістіктер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігінен» (Құралұлы, 2008: 4-246) 5000 жетекші етістікті алып, оларға *-a|-e|-i, -n|-in|-ыт, -ғалы|-гелі|-қалы|-келі* тұлғалы көсемшенің қосымшаларын жалғап, *тұр* көмекші етістігімен тіркесімділік қабылеті нақты сандық мәлімет арқылы көрсетіледі. Қазіргі таңда қолданылып жүрген функционалды грамматиканың теориялық негіздері арқылы *тұр* көмекші етістігінің грамматикалық семантикасы яғни қимылдың өту сипатына қатысты әртүрлі мағыналық ерекшеліктері мен тұлғасына ішкерлей талдау жасап, сөйлемге үстейтін модальдылық мағыналары мен қалыптасқан формалары көрсетіледі.

Әдебиеттерге шолу

Етістік категорияларының ішінде көмекші етістік функционалды көмекшілер тобына жатады. *Тұр* жетекші етістігінің төмендегідей лексикалық мағыналары бар. 1. Аяғын тік басып, бір орында болу. 2. Отырған орнынан көтерілу. 3. Белгілі бір жерді мекендеу, өмір сүру; болу. 4. Ұйқыдан оянып, төсегінен басын көтеру. 5. Белгілі бір сөздермен тіркесіп келіп, түзілу, жасалу, құралу мағыналарын білдіреді. 6. Кейбір сөздермен тіркесе айтылып орналасу, жайласу мағынасын білдіреді. 7. Бөгелу, тоқтау, кідіру. 8. Болу, бар болу (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 484). Ал *тұр* көмекші етістік қызметін атқарғанда, көсемше тұлғасында келген жетекші етістіктермен тіркесіп, оларға әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. *Тұр*

көмекші етістігі туралы зерттеулер әдетте *жат* (*жатыр*), *отыр*, *жүр* көмекшілерімен бірге қарастырылады.

М. Оразов «Қазақ тіліндегі қалып етістіктер» атты еңбегінде түркі тілдеріндегі қалып етістіктерінің қолдану жиілігі мен аясы бір дәрежеде емес, қазақ тілінде бұл төрт етістік шақтық мағына береді, бірақ оларды бірінің орнына бірін қолдана беруге болмайды, кез келген контексте синоним бола алатын да сөздер емес дейді (Оразов, 1980: 31). Дегенмен, дәстүрлі грамматикада яғни жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ тілі» оқулықтарында көбінесе бұл төрт етістікті осы шақ категориясымен бірге қарастырып, нақ осы шақ мағынасын береді делініп жүр (Бектұров, 2006: 129).

А. Ысқақов «Морфология» атты еңбегінде көмекші етістіктер мен аналитикалық форманттарға талдау жасап, «*-n тұр* форманты жетекші етістікке қимыл-амалдың өзгеріссіз, бір қалыппен я үнемі болатынын немесе дағдылы бір қалыптағы күйін аңғартатын рең қосады. Ал *-i тұр* форманты жетекші етістікке амалдың белгілі бір мезетке дейін жалғаса беруін я істеле беруін білдіретін мағына үстейді дей келіп, амал-әрекеттің даму кезеңін, өту сипатын білдіруге дәнекер болады» деп тұжырымдайды (Ысқақов, 1991: 261-265).

Ы. Маманов *тұр* көмекші етістігі мен *отыр*, *жат*, *жүр* көмекші етістіктерін қимылдың созылыңқығын білдіретін көмекші етістіктер тобына жатқызады (Маманов, 2014: 73). М. Жолшаева «Қазақ тіліндегі етістіктер және аспектуалды семантика» деген еңбегінде қалып етістіктерді профессор М. Оразовтың етістіктерді лексика-семантикалық топтарға жіктеу негізінде, әрбір қалып етістіктерінің тіркесімділігіне тоқталады. «*Тұр* көмекші етістігі сөйлеу, эмоционалды қарым-қатынас, субъективті ойлау, сезіну, амал-әрекет, қалып-сапа, қозғалыс, дыбыс-сес, бейнелеу және табиғат құбылыстарына қатысты жетекші етістіктермен тіркеседі, тек өсіп-өну етістіктерімен тіркеспейді. *Тұр* көмекші етістігі көсемше тұлғасында келген жетекші етістік білдіретін қимылдың жасалу кезеңінде екендігін, қимылдың созылыңқығын, қимылдың жол-жөнекей, немқұрайды, дағдылы қайталануын білдіреді» дейді (Жолшаева, 2011б: 135-137).

Чжан Динджин «Қазіргі қазақ тіліндегі көмекші сөздер» деген еңбегінде қазақ тіліндегі көмекші сөздерді 6 топқа бөліп, көмекші етістіктерді көмекші сөздердің тобына жатқызады. «Әрі *тұр* көмекші етістігі созылыңқы

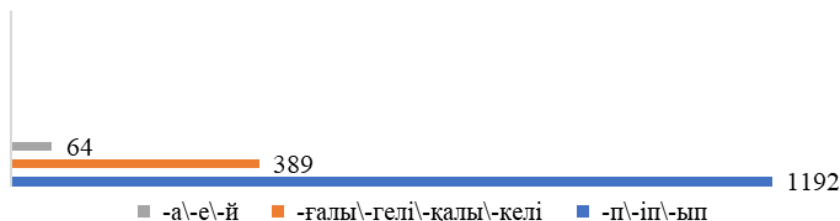
сипат мағынасын білдірумен бірге, басқа да грамматикалық мағыналар береді» дейді (Чжан Динджин, 2002: 268-292).

Тұр көмекші етістігінің басқа да түркі тілдерінде сәйкесті формасы бар, әрі олардың да өздеріне тән зерттеу бағыттары мен көзқарастары қалыптасып үлгірген. Мысалы, ұйғыр тілінің маманы Литив Тохути «Қазіргі ұйғыр тілінің референттік грамматикасы» атты еңбегінде *тұр* көмекші етістігін созылыңқы сипат көмекші деп атайды (Тохути, 2012: 210). Ал Ақму Сяньмуси *тұр* көмекші етістігі ағылшын тіліндегі *be* формалы көмекші етістікке (*copula*) ұқсас қызмет атқарады деген байымдауларды айтады (Сяньмуси, 2016: 23). Жалпы түрік тілдерін зерттеуші, профессор Ларс Юхансон «Түрікі тілдері» деген еңбегінде түрік тілдеріндегі жетекші етістік пен көмекші етістіктердің тіркесіне тоқталып, соңындағы көмекші етістік лексикалық мағынасынан айырылып, жетекші етістікке грамматикалық мағына үстейді. Өзбек тілі *үйлаб уубар-* (жылай бастау), ұйғыр тілі *оқир көр-* (оқып көр), түрік тілі *язип дур-* (жазып тұр) деген мысалдарда көмекші етістік алдындағы жетекші етістік білдіретін қимыл-әрекеттің созылыңқы не созылыңқы емес екенін, қайталану не қайталанбауын, қысқа мезетте орындалу-орындалмауын білдіреді дейді (Юхансон, 2006: 42).

Нәтижелер мен талқылар

Міне, жоғарыдағы байымдаулардан *тұр* көмекші етістігіне қатысты алғашқы зерттеулер

оны шақ категориясымен байланысты деп келсе, соңғы қазақ тілі мен түрік тілдеріндегі зерттеулер оның негізінен қимылдың өту сипатын білдіреді деп қарайтынын, деседе, қазақ тіліндегі *тұр* етістігінің грамматикалық семантикасы тек сипат категориясымен ғана байланысты емес, модальдылық мағынаны беруге де қатысатынын, *тұр* көмекші етістігі туралы зерттеулердің әлі күнге дейін түбегейлі емес екендігін, әліде ішкерілей зерттеуді қажет ететіндігін көріп алуға болады. Сондықтан, *тұр* көмекші етістігінің жетекші етістікпен тіркесімділігі мен грамматикалық семантикасын терең зерттеу үшін, мақалада алдымен *тұр* етістігінің көсемше тұлғасында келген жетекші етістікпен тіркесу қабылетін тексеру мақсатында «Қазақ тіліндегі етістікер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігінен» (2011) бес мыңға жуық негізгі етістікке, көсемшенің *-a|-e|-й, -n|-in|-ып, -ғалы|-гелі|-қалы|-келі* қосымшаларын жалғап, *тұр* көмекші етістігімен тіркесімділігіне тексеру жүргізгенімізде, *тұр* көмекші етістігі жалпы 1680 жетекші етістікпен тіркесіп келген, оның ішінде *тұр* етістігінің *n|-in|-ып* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесу жиілігі ең жоғары (барлығы 1192 жетекші етістікпен тіркескен), ал, *-ғалы|-гелі|-қалы|-келі* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесу жиілігі екінші орында болған (барлығы 389 жетекші етістікпен тіркескен). Салыстырмалы түрде айтқанда, *a|-e|-й* көсемше тұлғалы жетекші етістікпен тіркесімділігі ең төмен болған, не бәрі 64 жетекші етістікпен тіркескен. Нақты санды мәлімет төмендегі 1-суретте көрсетілгендей:

1-сурет – *n|-in|-ып, a|-e|-й, ғалы|-гелі|-қалы|-келі* тұлғалы жетекші етістіктерімен *тұр* көмекші етістігінің тіркесімділігі

Жоғарыдағы нақты санды мәліметтен *тұр* көмекші етістігі негізінен *n|-in|-ып* көсемше тұлғалы жетекші етістіктермен тіркесіп келетінін байқауға болады. Енді *тұр* көмекші етістігі қандай ерекшелігі бар жетекші етістіктермен тіркеседі деген сұрауға келсек,

қалып етістіктерінің жетекші етістіктермен тіркесімділігіне қатысты зерттеулер көбінесе етістіктің лексикалық топтарымен болған тіркесімділігін тегіз етеді де, *тұр* көмекші етістігі тек өсіп-өну етістігінен тыс, етістіктің барлық лексикалық топтарымен тіркеседі де-

ген тұжырым айтылады. Бірақ өсіп-өнуге байланысты етістіктіктермен тіркесетін жағдай да кездеседі. Мысалы, *қорада сиыр туғалы тұр* деген сөйлемде, ту етістігі өсіп-өнуге байланысты әрі қимылдың нәтижесін білдіріп, бұл тіркесте енді басталғалы тұрған, бірақ әлі орындалмаған қимылды білдіргендіктен, *тұр* көмекші етістігі тіркесіп келіп тұр. Дегенмен мұндай етістіктердің саны көп емес. Мақалада зерттеуге тіркескен *тұр* көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктердің ортақ ерекшелігіне талдау барысында, жетекші етістіктің лексикасында қимыл-әрекеттің созылыңқы болуы, қайталануы, бір қалыпты дамуы, орындалу барысының болуы сияқы ерекшеліктері маңызды рөл атқарады. Мысалы, *біліп тұр*, *ән айтып тұр*, *келіп тұр* деген тіркестерде, *біліп тұр* бір қалыпты білдірсе, *ән айтып тұр* дегенде айту қимылының жалғасып жатқанын, ал *келіп тұр* дегенде келу қимылының үздік-создық қайталануы жалғасатынын білдіреді. Ал *ол өлді*, *мен жеңдім*, *аяғым сынды* деген тіркестердегі етістік *өл*, *жең*, *сын* қимыл-әрекеттің нәтижесін білдіретіндіктен, олардың соңынан *тұр* көмекші етістігі келмейтінін байқаймыз. Міне бұдан *тұр* көмекші етістігі барлық етістікпен дерлік тіркесе бермейтінін, оның тіркесімділігі жетекші етістік білдіретін қимыл-амалдың лексикалық мағынасында қимылдың созылыңқы болуы, қайталануы, қимылдың нәтижелі болмауы, бір қалыпта дамуы, орындалу барысы сияқты ерекшеліктерге байланысты екенін байқауға болады. *Тұр* көмекші етістігі өзі тіркесетін жетекші етістікке және сөйлемге төмендегідей грамматикалық мағыналар үстейді.

Біріншіден, қимылдың өту сипатын яғни созылыңқы сипатты білдіреді.

1) (Созылыңқы іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-n|-in|-ып тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың белгілі мерзім ішінде жалғасын тауып, созылыңқы болып жатқанын білдіреді. Мысалы, *олар сезіп тұр*, *теледидар қойылып тұр*. Бұл мысалдарда *тұр* көмекшісі сезу және қойылу қимылының жасалу үстінде екенін әрі жалғасып жатқанын, созылыңқы қалыпын білдіріп тұр.

2) (Қайталанатын іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-n|-in|-ып тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың белгілі мерзім ішінде қайталануын білдіреді. Мысалы, *біздің үйге келіп тұрыңыз*. Бұл екі сөйлемде келу және соғу қимылы бір қалыпта жалғаспағанымен, ұдайы қайталанатынын білдіреді.

3) (Қысқа мерзім ішіндегі іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-n|-in|-ып* немесе *-a|-e|-й тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың қайталануын білдіреді. Мысалы, *көлігіңізді беріп тұрсаңыз? Әкем қазір келеді, сіз күте тұрыңыз*. Бұл сөйлемдерде беру және күту қимылы тек шектеулі қысқа уақыт ішінде болатынын білдіреді.

4) (Қысқа мерзім ішіндегі іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *a|-e|-й тұр* формасында келіп, іс-қимыл, амалдың алдын ала жоспармен емес, қысқа мерзім ішіндегі жол-жөнекей, немқұрайды жасалғанын білдіреді. Мысалы, *олар келгенше, біздің үйге бара тұр*. *Жаңбыр тоқтағанша, кітап оқи тұр*. Мұндағы бару қимылы олар келгенше, оқу қимылы жаңбыр тоқтағанша, яғни шектеулі қысқа мерзім ғана жалғасуын білдіреді. (Созылыңқы не нәтижелі іс-қимыл, амал-әрекетті білдіретін) жетекші етістік *-ғалы|-гелі|-қалы|-келі тұр* формасында келіп, іс-қимыл амалдың басталу үстіндегі кезеңін білдіреді. Мысалы, *олар кеткелі тұр*. *Үй құлағалы тұр*. Бұл мысалдардағы кету және құлау нәтижелі қимыл болғанымен, соңынан *-келі|-қалы тұр* келіп, қимылдың орындалуға аз қалғанын, бірақ әлі басталмағанын, басталу алдында тұрғанын білдіріп тұр.

Екіншіден, сөйлемде өзінің тұрақты формалары қалыптасып, сөйлемге белгілі бір модальдылық мағынаны үстейді.

Сабақтас құрмалас сөйлемде бағыныңқы сыңарының баяндауышы *-n|-in|-ып* немесе *a|-e|-й тұрып* формасында келіп, алдыңғы бағыныңқы сөйлемдегі жағдай шындық екенін, соңғы басыңқы сөйлемдегі жағдай онымен қайшы келетіндіктен, сөйлеуші оны орынсыз деп білетінін аңғартады. Мысалы, *менде ақша жоқ екенін біліп тұрып, сен төле дейсің бе? Өзің бастық болып тұрып, кетіп қалсаң болмайды*.

Сөйлем соңында ... *да\де тұрады* формасында келіп, белгілі бір іс-қимыл амалдың сөйлеушінің еркінен тыс болғандығын яғни өзі меңгере білмейтін жағдайда болып жатқандығын білдіреді. Мысалы, *қарным ашады да тұрады*. *Ұйқым келеді де тұрады*.

Қорытынды

Тұр көмекші етістігі дыбыстық жақтан өзіне сәйкес келетін жетекші етістік формасы бар, грамматикалық дамудың нәтижесінде лексикалық мағынасынан айырылып, грамматикалық қызметке өткен, грамматикалық мағынасы мол көмекші етістіктердің бірі.

Зерттеушілер алғашқы зерттеулерде оны шақ категориясымен байланыстырса, кейін оның шақ ұғымымен қатсы жоқ екені дәлелденіп, көбінесе *n\in\ын*, *a\e\й*, *ғалы\гелі\қалы\келі* тұлғалы жетекші етістіктің соңынан келетіні белгілі болды. Сонымен бірге, оның *-n\in\ын*, *a\e\й*, *-ғалы\гелі\қалы\келі* тұлғалы жетекші етістікпен тіркесімділігін тексергенімізде, ол жиыны 1680 жетекші етістікпен тіркесіп келген. Мұның ішінде *n\in\ын* тұлғалы жетекші етістікпен тіркесімділігі ең жоғары болған. *Тұр* көмекші етістігімен тіркесетін жетекші етістіктердің ортақ ерекшелігі, олардың лексикалық мағынасында созылықтық, қалыптық, бір қалыпты даму, қайталану және қимылдың орындалу барысы сияқты мағыналарының болуы шешуші рөл атқарады. *Тұр* көмекші

етістігі *-a\e\й*, *-n\in\ын*, *-ғалы\гелі\қалы\келі* тұлғалы жетекші етістікпен тіркесіп келіп, іс-қимыл амалдың белгілі ұзақ не қысқа мерзім ішінде жалғасын табуын, созылықтығын, қайталануын, жол-жөнекей, немқұрайды жалғасуын, басталу үстіндегі кезеңін білдіреді. Сабаяқтас құрмалас сөйлемде *-n\in\ын* немесе *-a\e\й тұрып* формасында келіп, алдыңғы бағыныңқы сөйлемдегі жағдай шындық екенін, соңғы басыңқы сөйлемдегі жағдай онымен қайшы келетіндіктен, сөйлеуші оны орынсыз деп білетінін аңғартады. Бұлардан тыс, ... *да\де тұрады* формасында келіп, белгілі бір іс-қимыл амалдың сөйлеушінің еркінен тыс болғандығын яғни өзі меңгере білмейтін жағдайда болып жатқандығын білдіреді. Яғни сөйлемдерге сәйкесті модальдылық мағынаны да үстейді.

Әдебиеттер

- Акму. Сянмуси. Ұйғыр тілі лексика жүйесінің етістік құрылымы туралы зерттеу. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2016. – 23 б.
- Бектұров Ш. К. Қазақ тілі. – Алматы: Атамұра. – 2006. – 129 б.
- Жолшаева М. Аспектуалды семантика: Форма және мазмұн: филол. ғыл. докт. ...дис.: 10.02.02. – Алматы: 2011. – 268 б.
- Жолшаева М. Қазақ тіліндегі етістіктер және Аспектуалды семантика. – Алматы: 2011. – 135-137 бб.
- Комри, Б. Аспект. Кембридж: Кембридж университет баспасы. –1967. – 3 б.
- Крофт, Виллиан. Етістіктер: Аспект және себеп-салдарлық құрылым. – Ұлыбритания: Оксфорд университет баспасы. 2012. – Б. 2, 25, 27.
- Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – Б. 494, 534, 536.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі –14-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 428 б.
- Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: Фирма Орнак, 2012. – 188 б.
- Құралұлы А. Қазақ тіліндегі етістіктер мен сөз тіркестерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Өнер, 2008. – Б. 4, 246.
- Литив Тохути. Қазіргі ұйғыр тілінің референттік грамматикасы. – Бейжің: Қытай әлеуметтік ғылымдар баспасы, 2012. – 210 б.
- Маманов Ы. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 73 б.
- Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктер. Алматы: Мектеп, 1980. – 31 б.
- Чжан Динджин. Қазіргі қазақ тіліндегі көмекші сөздер. – Бейжің: Минзу баспасы, 2002. – 286 б.
- Чжан Динджин. Қазіргі қазақ тілінің практикалық грамматикасы. – Бейжің: Орталық ұлтар университеті баспасы, 2018 – Б. 960, 970.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991. – 261-265 бб.
- Юхансон Л. – Сгато Е. А. Түркі тілдері. – Лондон және Нью-Йорк: Рутлеж, 2012. – 42 б.

References

- Akmu Senmusi (2016) Wei Wu Er Yu Biao Yu Xi Dong Ci Jie Gou Yan Jiu [The Predicative Copula Structure of Uyghur]. Beijing: Ethnic Publishing House, p. 23. (in Chinese)
- Bekturov Sh. K. (2006) Qazaq tili [Kazakh language]. Almaty: Atamura, p. 129. (in Kazakh)
- Comrie, B. (1967) Aspect. Cambridge: Cambridge University Press, p. 3. (in English)
- Croft, Willian (2012) Verbs: Aspect and Causal Structure. UK. Oxford University Press, pp. 2-25-27. (in English)
- Qazaq adebi tili sozdigi, 14-tom [Dictionary of the Kazakh literary language, volume 14]. (2011). Almaty: Arys, p. 428. (in Kazakh)
- Iskakov A. (1991) Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Morphology. A.: pp. 261-265. (in Kazakh)
- Johanson, Lars & Eva A. Csato (2006) The Turkic Languages, London and New York: Routledge, p. 42. (in English)
- Kaliyev G. (2012) Til bilimi terimderining sozdigi [Dictionary of linguistic terms]. Almaty: Firma Ornak, p. 188. (in Kazakh)
- Qazaq gyramanikasy [Kazakh grammar]. (2002) Astana, pp. 494, 534, 536. (in Kazakh)
- Kuraluly A. (2008) Qazaq tilindegi etistikter men soz tirkesterining tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of verbs and phrases in the Kazakh language]. Almaty: Oner, pp. 4-246. (in Kazakh)

- Lytif Totti (2012) Xian dai Wei wu er yu Can kao Yu Fa [Modern Uyghur reference grammar]. Beijing: China Social Sciences Press, p. 210. (in Chinese)
- Mamanov Y. (2014) Qazaq til bilimi maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-Ai, p. 73. (in Kazakh)
- Orazov M. (1980) Qazirgi qazaq tilindegi qalyp etistikter [Form verbs in the modern Kazakh language]. Almaty: Mektep, p. 31. (in Kazakh)
- Zhang Dingjing (2002) Xian Dai Ha Sa Ke yu Xu Ci [Modern Kazakh function words]. Beijing: Nationalities Publishing House, p. 286. (in Chinese)
- Zhang Dingjing (2018) Xian Dai Ha Sa Ke Yu Shi Yong Yu Fa [Practical Grammar of Modern Kazakh]. Beijing: Minzu University of China Press, pp. 960-970. (in Chinese)
- Zholshaeva M. (2011) Aspektwaldy sementika □ Forma zhane mazmun [Aspectual semantics: Form and content]: philol. PhD thesis : 10.02.02. Almaty. p. 268 (in Kazakh)
- Zholshaeva M. (2011) Qazaq tilindegi etistikter zhane aspektwaldy sementika [Verbs in the Kazakh language and aspectual semantics]. Almaty. pp. 135-137. (in Kazakh)